

О.М. Ситник

Донецький юридичний інститут МВС, Україна

СТАНОВЛЕННЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ ФОРМ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті аналізується процес становлення ранніх ідеологічних форм в Україні на етапі формування ранньосередньовічної держави. Досліджується заміщення язичництва християнством, робиться акцент на своєрідному поєднанні старих і нових форм ідеологічних уявлень.

Процес формування ранніх форм ідеології займає помітне місце в ході державотворення в Україні. Загальновідомо, що для кожної нації притаманна своя особлива національна ідеологія, котра зазвичай на певному етапі історичного розвитку трансформується в державну ідеологію. Державна ідеологія, у свою чергу, стає цементувальною основою держави, її своєрідним духовним стрижнем. Важливість дослідження витоків державної ідеології в Україні й визначає **актуальність** даної статті.

Метою статті є аналіз процесу становлення ранніх ідеологічних форм в Україні на етапі формування ранньосередньовічної держави. При цьому слід зауважити, що зазначеній проблемі певну увагу приділяли такі відомі українські вчені, як В.Ю. Січинський, М.Ю. Брайчевський, Ю.В. Павленко, М.В. Попович та ін. Однак до цього часу відсутнє комплексне дослідження з даної теми, що визначає наукову новизну роботи.

На початку нашої ери релігійно-міфологічні уявлення слов'ян сприяли утворенню окремих релігійних культів певних богів, автономних і самодостатніх, що усвідомлювалися їхніми adeptами як, так би мовити, «базові», «провідні», «центральні». Особлива роль серед них належала Перуну, Велесу та Роду. Культ Перуна у давніх слов'ян пов'язується всіма вченими із князем та його войовничим оточенням, тому факт зростання значення цього бога дослідники, зокрема Є.В. Анічков і Ю.В. Павленко, розглядають в аспекті формування ранньодержавної влади. Саме князівсько-дружинний, політично активний прошарок давньо-слов'янського суспільства більше, ніж усі інші, був знайомий із життям та світоглядом розвиненіших причорноморсько-балтійських народів, об'єднаних спільно-ідеологічною системою християнської Візантії, як колись Риму [1, с. 293].

У період існування Антського племінного союзу спостерігався, згідно з зауваженням М.Ю. Брайчевського, помітний розвиток ідеології як одної зі складових цієї державності. Старе язичництво, що складало надбудову первісного ладу, вже не відповідало реальним вимогам часу. Поширення монотеїстичних ідей, продиктоване глибокими соціальними зрушеннями, було неминучим результатом суспільного прогресу. У кінці IV століття готи офіційно прийняли християнство в його аріанському варіанті. Східні слов'яни не могли залишатися осторонь цього процесу [2, с. 9]. Після ліквідації Готського королівства Антський племінний союз залишився чи не єдиною значною політичною силою в Східній Європі. Відповідним чином ця державність потребувала й ідеологічної концепції.

На думку М. Брайчевського, ідеологічні уявлення антів активно відбивалися на пам'ятках матеріальної культури і, зокрема, ужиткового мистецтва [3, с. 434]. Поряд з цим своєрідну ідеологічну форму, в основі котрої були елементи народоправства та військової демократії, можна виявити в контексті реконструкції форми організації антського правління [4, с. 134, 135]. Військова демократія антів поєднувала в собі риси, притаманні громадському самоврядуванню, а також елементи державного ладу. Беручи до уваги свідчення про антів Прокопія Кесарійського, Йордана та Маврикія, як про народ самовідданий, що не схильний підпорядковуватися єдиній владі (обираючи царя, авторитет

якого був загальнонародним лише за часів загальної небезпеки) і, натомість, виявляє риси непоступливості та непередбачуваності [5, с. 29-31], слід зауважити, що зазначені особливості є властивими для української характерології та ідеології, відтак можна погодитися з твердженням М. Грушевського, який розглядав антів як предків українського народу та української державності.

Слов'янське язичництво досягло апогею напередодні утворення Київської держави та в перші століття її формування (IX – X століття), коли культ Перуна, бога грози і покровителя воїнів і князів, став державною релігією Київської Русі [6, с. 767]. Проте народні, язичницькі вірування не могли забезпечити розв'язання поставлених історією завдань державотворення, утвердження в життя таких категорій, як дух, мораль, свідомість, совість та ін. Відтак виникала потреба в монолітній, монотеїстичній релігії. Язичництво, що було породжене родоплемінним ладом і забезпечувало його ідеологічно, у процесі розкладу родоплемінних відносин поступово наближалось до монотеїстичних форм вірувань. Спроби реформувати язичництво, пристосувати його до потреб феодалного ладу, котрі мали місце в другій половині X століття, були історично приречені на невдачу. Принцип єдиновладдя князя у Київській Русі вимагав іншої ідеологічної системи – з єдиним Богом на чолі.

М. Попович зауважив таку закономірність, що християнізація більшості слов'янських народів у IX – X століттях відбувалася вслід за виникненням слов'янських державних об'єднань [7, с. 134]. Цілком очевидно, що притаманна слов'янам і особливо українцям схильність до самозаглиблення, як і небажання регламентації й організованості суспільного життя тривалий час перешкоджали формуванню держави. І тільки монотеїстична християнська релігія (у її візантійському, близькому до ментальності й психології русичів-українців, варіанті), здатна була витворити ефективну державотворчу ідеологію.

Прийняття християнства стало основною ідейно-політичною та культурною подією України-Руси¹ князівської доби [8, с. 44, 45]. Запозичене з Візантії, воно, проте, не принесло з собою специфічного візантійського впливу. Провідними залишалися давньоруські звичаї й традиції. Особливо вагомим був релігійний світогляд русів-українців. Зокрема, згідно з заувагою Н. Полонської-Василенко, у релігійних віруваннях українців існувало дві течії: обоження природи в різних формах і культ роду. При цьому останній заповнював усе життя. На кожному кроці відчувалася присутність предків, «дідів», зокрема, під час народин, весілля, смерті. Запровадження християнства не знищило язичницьких обрядів, навпаки – багато з них перейшло до християнства. Зберігши свою внутрішню суть, хоч вони й були пристосовані до християнських свят. Важливою рисою релігійних уявлень язичницької доби була життєрадісність, ясність. Українці не мали у своєму пантеоні жорстоких, суворих богів. Вони жили одним, спільним життям з веселою, радісною природою України [9, с. 75, 76]. Давньослов'янські релігійно-міфологічні уявлення поступово підходили до утворення складної світоглядної системи вищого типу, готуючи тим самим ґрунт для сприйняття християнської системи світогляду. Духовне оновлення давніх русів протягом IX – X століть стало так само необхідним, як і утворення та утвердження їх власної державності зі столицею в Києві [1, с. 388]. На початкових етапах втілення християнського вірування в релігійний світогляд тогочасного людства можливо виділити етапи спонтанного розвитку християнської ідеології, це характерно для розповсюдження християнства в доісторичну добу.

У період формування давньоруського феодалізму й давньоруської держави, зокрема в другій половині IX століття, згідно з твердженням М. Брайчевського, Аскольдова Русь прийняла християнство (860 року) й почала здійснювати широку програму культурно-ідеологічних заходів. Одним із перших ідеологічних заходів Аскольда було створення першої історичної праці. Досягши дипломатичного визнання з боку імперії, утвердивши себе

¹ Даний термін, вслід за М. Грушевським, підтримав також І. Лисяк-Рудницький як такий, що підкреслює спадкоємність України від Київської Русі, де знаходяться історичні підвалини та історична спадщина сучасної української держави.

в ролі великої держави, гідного контрагента Візантії, прилучившись до християнства, Русь мусила насамперед усвідомити своє минуле й чітко визначити власне місце серед інших країн християнського світу. І саме така місія відводилася, на думку історика, «Літопису Аскольда» [10, с. 52].

З прийняттям християнства в Київській Русі формується своєрідне поєднання старих і нових форм ідеологічних уявлень, назване дослідниками «двовір'ям» [11, с. 47]. Ідеологічні традиції, особливо релігійно-культурного походження, відігравали досить значну роль у суспільно-політичному житті Русі. І з часом християнське єдинобожжя стало своєрідним ідеологічним підґрунтям утвердження особистої влади верховного правителя, спочатку Володимира Великого, а згодом і Ярослава Мудрого. Роль останнього була особливо піднесена його державним ідеологом митрополитом Іларіоном.

Одним із негативних наслідків запровадження християнства на Русі вважається боротьба з язичництвом (народними віруваннями), що поклала початок соціально-політичному та культурному розколу суспільства на верхи й низи. Поступово відбувалося звільнення індивіда від влади колективістсько-племінного світогляду з його тенденцією знеособлювання людини. Серед бояр і міщан розвивався індивідуалізм – суто європейська риса. Християнство стало вважатися релігією міст, а «поганство» (від лат. «paganis») – селянською вірою. Давньоруське православ'я стало результатом запеклої боротьби та встановлення хиткої рівноваги, певного крихкого компромісу між народною релігією, язичництвом і християнством. У Київській Русі склалася ситуація православно-язичницького двовір'я. Сталося ніби накладення язичницької моделі світу на християнську. Навіть серед освічених верхів міцно трималися язичницькі вірування.

В умовах кризи язичницького світогляду, обумовленої визріванням нових суспільних відносин епохи феодалізму, церква розвивала свій ідеологічний наступ. Язичницькому поділу сакрального світу «по вертикалі», що допускав відносну єдність духовного й тілесного, християнство протиставило повний «горизонтальний» поділ духовного й тілесного начал. Поєднання світського й сакрального мало місце, але це завжди чудо, надприродне поєднання несумісного. Відділення духовної субстанції від матеріальної настільки абсолютне, що припускалася ідея творення не як упорядкування хаосу, а як творення матеріального буття з нічого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. – К.: Фенікс, 1994. – 416 с.
2. Брайчевський М.Ю. Утверждение христианства на Руси: Пер. с укр. – К.: Наукова думка, 1989. – 296 с.
3. Брайчевський М.Ю. Вибрані твори: Іст.-археол. студії. Публіцистика. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 600 с.
4. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003. – 632 с.
5. Січинський В.Ю. Чужинці про Україну. – К.: Довіра, 1992. – 256 с.
6. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М.: Наука, 1987. – 784 с.
7. Попович М.В. Мировоззрение древних славян. – К.: Наукова думка, 1985. – 168 с.
8. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т.: Пер. з англ. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.
9. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2 т. – К.: Либідь, 1992. – Т. 1: До середини XVIII століття. – 640 с.
10. Брайчевський М.Ю. Літопис Аскольда. – К.: Український центр духовної культури, 2001. – 132 с.
11. К истокам духовности / Авторы-сост.: Б.Я. Комашко, Г.Г. Кононенко, Л.А. Лыганова. – Донецк: Новый Мир, 2005. – 308 с.

О.М. Сьтник

Становлення ідеологічних форм в Україні періоду раннього Середньовіччя

В статті аналізується процес становлення ранніх ідеологічних форм в Україні на етапі формування раннесередньовікового государства. Исследуется замещение язычества христианством, делается акцент на своеобразном сочетании старых и новых форм идеологических представлений.

Стаття надійшла до редакції 23.01.2008.